

I. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.1

Стрибко Т.І.,
канд. юрид. наук, доцент кафедри
теорії та історії держави і права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ПРАВОВИЙ АКТ ЯК КОМПОНЕНТ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена загальним засадам правового акта його класифікації та особливостям. Висвітлено, що основними видами правових актів є: нормативно-правові акти, індивідуальні акти, акти тлумачення та змішані акти. Обґрунтовано авторське бачення та доцільно проаналізовано природу правового акта з виявленням властивих йому ознак.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, правовий акт, норма права.

The article is devoted to the general principles of a regulatory act of its classification and features. It highlights that the main types of legal acts are: legal acts, individual acts, acts of interpretation and mixed acts. The author's vision is substantiated and the nature of a legal act is analyzed expediently with the identification of its inherent features.

Key words: legal act, legal act, rule of law

Постановка проблеми. Для забезпечення нормального функціонування суспільства, соціальні, політичні, економічні, договірні та інші відносини мають врегульовуватися правовими нормами. Правовим нормам надають вигляду тих чи інших рішень, які є правовими актами. Правові акти є певними інструментами для розвитку правової системи країни, невід'ємними елементами

механізму дії права, інструментами реалізації права у правовому житті будь-якого суспільства. Адже, через систему правових актів право втілюється в життя при встановленні та регулюванні правил поведінки суб'єктів права, розв'язанні правових ситуацій, а також вирішенні юридичних справ, тобто правові акти є основними правовими засобами регулювання суспільних відносин.

Аналіз дослідження даної проблеми. Правові акти як компоненти правової системи на загальнотеоретичному рівні досліджувалися в роботах таких науковців, як: С.С. Алексєєв, А.С. Бар'як, Р.Ф. Васильєв, В.В. Іванов, І.В. Котелевська, Н.М. Крестовська, А.В. Малько, М.Г. Магузов, Ю.М. Оборотов, В.А. Ойгензіхт, Н.Н. Онищенко, П.М. Рабінович, Т.В. Сендецька, О.Ф. Скакун, Ю.А. Тихомиров, А.Ф. Черданцев та ін.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи наукову літературу, різні автори класифікують правовий акт по-різному, виокремлюючи певні типи та види правових актів. Із точки зору логіки, класифікація – це послідовний поділ обсягу поняття, на кожному із рівнів якого має використовуватися один критерій поділу [1, с. 192–193].

У загальнотеоретичній юриспруденції О.Ф. Скакун правові акти класифікує за такими критеріями: 1) за формою вираження на: а) письмовий (акт-документ); б) усний (заяви, розпорядження, накази, вказівки); в) конклюдентний (акт-дія); 2) за юридичною субординацією: а) нормативні, що регулюють певну сферу суспільних відносин і є загальнообов'язковими; в) індивідуальні (ненормативні), що породжують права й обов'язки лише у тих конкретних суб'єктів, яким їх адресовано, у конкретному випадку; б) інтерпретаційні (акти тлумачення норм права), що мають допоміжний характер і, як правило, «обслуговують» нормативні акти; г) акти змішаного нормативно-конкретного змісту, тобто такі, що складаються з нормативних та індивідуальних норм, вони притаманні ряду правових систем романо-германського типу; д) нетипові (спеціалізовані) акти – акти, що затверджують положення, правила статутів, або акти, що складаються з декларацій, закликів, звернень [2, с. 502–503]; 3) у залежності від сфери правового регулювання та видів правовідносин: правові акти у сфері конституційних, міжнародних, адміністративних,

фінансових, цивільних, господарських, кримінальних, земельних, інших правовідносин.

В.В. Завальнюк пише, що структура системи правових актів в національних правових системах різних типів є єдиною: у кожній правовій системі є нормативні та позанормативні правові акти, письмові (документовані), усні та конклюдентні; усюди правовий акт є вираженням правової волі суб'єкта права – чи то окремої людини, чи колективного суб'єкта (сім'я, плем'я, народність), чи то держави. [3, с. 38].

А.С. Бар'як виокремлює такі критерії ієрархізації правових актів, тобто виокремлює таку їх класифікацію та види: 1) за типом правових актів: пріоритет мають нормативні правові акти над ненормативними (індивідуальними), які, у свою чергу, мають пріоритет над поведінковими правовими актами (правовими діями та поступками). Тим часом, один і той самий акт може бути нормативним та ненормативним одночасно. Наприклад, Указ Президента про створення центрального органу виконавчої влади з одночасним призначенням певної особи на посаду його керівника. У цьому акті будуть одночасно міститися як норми, так і індивідуальні приписи; 2) за формою вираження: найвища сила належить письмовим та знаковим правовим актом, нижча – усним, найнижча – конклюдентним. Знакові акти мають пріоритет над усними та конклюдентними, оскільки їх дія прямо впливає з нормативного рішення (наприклад, встановлення знаків дорожнього руху або світлофору). При цьому сила конклюдентних правових актів та усних правових актів є дуже близькою, і в залежності від ситуації вона може змінюватися, як може змінюватися ступінь відповідальності за поведінковий аспект їх реалізації. Наприклад, такий конклюдентний акт як спроба втечі підозрюваного у скоєнні злочину може мати більш серйозні негативні наслідки, ніж, наприклад, усна образа; 3) за сферою дії: пріоритет мають акти загальної дії над актами локальної дії (акти організацій та органів місцевого самоврядування). Акти органів місцевого самоврядування при цьому мають пріоритет над актами організацій, які знаходяться на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; 4) за спрямованістю дії: на вершині ієрархії знаходяться міжнародні договори,

імplementовані у відповідному порядку, далі – законодавчі акти (які, у свою чергу, також мають власну ієрархію), далі – ординарні нормативно-правові договори; правоінтерпретаційні акти; правозастосовні акти (які, у свою чергу, ієрархізуються за принципом юридичної сили: рішення суду, рішення органів державної влади; акти посадових осіб); 5) за наявністю волевиявлення: акти-волевиявлення (законодавчі, правозастосовні та ін. акти) та акти інформаційного характеру (протокол судового засідання або слідчих дій) [4, с. 32–33]; 6) у залежності від правового акта-документу, який є родовим поняттям для цілої системи актів: нормативні правові акти, що встановлюють, змінюють чи скасовують правові норми; акти застосування норм права (акти державних та інших уповноважених державою органів, посадових осіб, які містять державно-владні персоніфіковані рішення з конкретних юридичних справ: вирок суду, наказ про призначення на посаду тощо); інтерпретаційні акти, або акти тлумачення права; акти реалізації прав та обов'язків (акти-документи, які закріплюють автономні рішення окремих суб'єктів права – індивідуально-правові договори, письмові правочини тощо) [5, с. 238–239]; 7) у залежності від функціонального призначення правового акта – типів правових актів: а) регулятивні (нормативно-правові акти); б) нерегулятивні (наприклад, процесуальна функція, що має на меті відповідне оформлення стадій проходження юридичної справи; документальна функція (наприклад, протокол огляду місця події, стенограма судового засідання, довідка з місця роботи тощо); односторонні акти реалізації права (індивідуальні правові акти – піднормативне (індивідуальне) правове регулювання: акти застосування права та індивідуальні договори [6, с. 267]); директиви; тощо). Отже, нерегулятивними правовими актами є акти процесуального характеру, функціональне призначення яких полягає в дотриманні відповідної процесуальної форми; акти документального характеру, мета яких полягає у фіксації явищ, подій, обставин та інших юридично значущих фактів; та акти односторонньої реалізації права, які виражені у правомірній поведінці суб'єктів права; в) змішані акти – особливий тип правових актів, які здійснюють виключно ціннісно-інформаційне правове регулювання, це акти, які

містять в собі елементи як регулятивних, так і нерегулятивних актів (наприклад, різного типу декларації) [7, с. 20–21].

Система регулятивних правових актів є набагато більш розгалуженою та складною, що пояснюється, насамперед, специфікою форм та способів правового регулювання [7, с. 21]. Із приводу цього усе більшого визнання, як уявляється, набуває судження Ю.М. Оборотова, щодо того, що розгляд правового регулювання за напрямками нормативного та індивідуального є недостатнім для того, щоб охопити усю палітру правових засобів, які використовуються для впорядкування суспільних відносин та розв'язання правових ситуацій. На думку науковця, доцільно розмежовувати нормативне, ненормативне та індивідуальне правове регулювання як особливі та самостійні типи правового регулювання [8, с. 19–20]. Вважається, що кожному із цих різновидів правового регулювання будуть відповідати ті чи інші різновиди правових актів у їх розгалуженій системі [7, с. 21].

Основними видами правових актів є нормативно-правові акти, індивідуальні акти, акти тлумачення, змішані акти, а також нормативно-правові договори. Так, відомо, що основним видом нормативних актів є нормативно-правовий акт, який є зовнішньою формою об'єктивації норми права, яка є загальновизнаною, в юридичній науці є основою правової системи. Норма права, як зазначають О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко, – це загальне правило поведінки, що поширюється на необмежену кількість осіб і розраховане на багаторазове застосування [9, с. 140].

Отже, як пише Н.М. Пархоменко, нормативно-правовий акт виникає на ранній стадії розвитку держави й отримує подальший розвиток на всіх наступних етапах державотворення. Поява, а потім і значне поширення такого джерела права було пов'язано не тільки з прискоренням соціального прогресу, головним чином із розвитком соціальної диференціації суспільства та зростанням приватних інтересів, поширенням впливу держави на життя суспільства. Протягом тривалого розвитку та удосконалення державно-правових інститутів нормативно-правовий акт пройшов ряд етапів свого становлення [10, с. 111–112].

На теперішній час, на думку деяких вчених, поняття «нормативно-правові акти» містить в собі комплекс актів

правотворчості, виданих органами законодавчої і виконавчої влади. Нормативно-правові акти видаються органами державної влади лише у певній формі та в рамках компетенції певного правотворчого органу. Таким чином, нормативно-правовий акт – загальнообов’язкове офіційне рішення спеціально уповноваженого суб’єкта, прийняте в певному порядку, яке встановлює нові правові норми, змінює або скасовує уже наявні та приймається органами державної влади у процесі правотворчості [11, с. 165]. М.І. Байтін зазначає, що нормативно-правовий акт – це владне розпорядження державних органів, яке встановлює, змінює чи скасовує норми права (закон, кодекс, постанова, інструкція та ін.) Він є одним з основних джерел права сучасної держави, переважною формою правового регулювання суспільних відносин [12, с. 360].

Існують й інші точки зору з приводу поняття нормативно-правового акта, а саме – під нормативно-правовим актом розуміється вираження у письмовій формі рішення компетентних державних органів, в яких норми права є вміщеними. Нормативно-правовий акт є основним джерелом (формою) права в Україні. На думку О.Ф. Скакун, джерелом (формою) права є вихідні від держави або визнані нею офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які надають їм юридичного, загальнообов’язкового значення [13, с. 87]. Н.М. Пархоменко вважає, що нормативно-правовий акт – це найбільш поширене на теперішній час джерело права, яке містить норми (правила поведінки), встановлені або визнані державою, забезпечені можливістю державного примусу; – це рішення компетентних суб’єктів права, яке встановлює, змінює чи скасовує юридичні норми в односторонньому вольовому порядку [10, с. 111].

Ознаками нормативно-правового акта в цілому та нормативно-правового акта України є: 1) результатом правотворчої діяльності державних органів, тобто встановлюються, приймаються або санкціонуються тільки державними органами влади або уповноваженими на те особами або народом (через референдум); 2) змістом є загальнообов’язкові правила поведінки, а також завжди містить нові норми права або змінює (скасовує) чинні, чітко формулює зміст юридичних прав і обов’язків; 3) порядок прийняття і реалізації має процесуальний характер; 4) дія

розрахована на постійний або тривалий час; 5) формально-визначеним; 6) загальнообов'язковість для виконання, у протилежному випадку наступає юридична відповідальність; 7) письмовий характер; 8) об'єктом регулювання є найбільш важливі суспільні відносини; 9) підставою для встановлення, зміни або скасування правил поведінки нормативно-правового змісту [10, с. 114];

Як зазначає Н.М. Пархоменко, для теорії права, а також практики застосування нормативно-правових актів найважливіше значення має розподіл нормативно-правових актів за юридичною силою на закони та підзаконні нормативно-правові акти [10, с. 115]. Закон – це нормативно-правовий акт, що містить в юридичній формі характеристику закономірностей суспільного розвитку і регулює найважливіші сфери суспільних відносин (основи суспільного ладу та політики, права, свободи та обов'язки громадян, принципи організації держави та ін. соціальних інститутів, регулювання основних сфер життя суспільства: політичної, економічної, гуманітарної та інших); безпосередньо виявляє волю народу; приймається у встановленому порядку вищим органом державної влади або шляхом референдуму; має вищу юридичну силу. Таке визначення, на думку Н.М. Пархоменко, містить ознаки, сукупність яких дозволяє надати характеристику соціальній природі закону і його функціям, а також зробити аналіз особливих властивостей, що виокремлюють його серед інших нормативно-правових і правових актів [10, с. 115]. Підзаконні нормативно-правові акти – це нормативно-правові акти державних органів, що видаються на підставі законів, відповідно до законів і для їх виконання та покликані конкретизувати основні, принципіві положення законів стосовно різних своєрідних інтересів [10, с. 118].

Отже, виходячи із вищезазначеного, видається, під нормативним правовим актом слід розуміти виданий у встановленому порядку акт уповноваженого на те органу державної влади, органу місцевого самоврядування або посадової особи, що встановлює правові норми (правила поведінки), обов'язкові для невизначеного кола осіб, розраховані на неодноразове застосування, що діють незалежно від того, виникли

або припинилися конкретні правовідносини, передбачені актом. Вважаємо, увагу акцентувати на тому, що закони та підзаконні нормативно-правові акти нормативної групи правових актів утворюють складну ієрархічну систему.

Наступним видом правових актів за юридичною субординацією є індивідуальні (ненормативні) правові акти. Ненормативні (індивідуальні) – індивідуальні правові акти, що встановлюють, змінюють, відміняють права та обов'язки конкретних осіб чи юридичної особи, розраховані на одноразове застосування, після реалізації вичерпують свою дію і не містять в собі правових норм.

Індивідуальний правовий акт є різновидом правового акта, що не містить норм права та являє собою односторонню вольову владну дію державного органу виконавчої влади або його посадової особи, що забезпечує реалізацію правових норм у зв'язку з конкретною справою, що породжує виникнення, зміну або припинення конкретних правовідносин, прав і обов'язків точно визначених суб'єктів права. Шляхом видання індивідуальних правових актів норми законів і підзаконних нормативних правових актів застосовуються уповноваженими на те органами та особами у формі конкретних приписів. Тому деякі індивідуальні правові акти називають актами застосування права. Усі дослідники індивідуальних правових актів неминуче стикалися з низкою проблем, серед яких найбільш значущими вважаються дві: 1) насамперед, це множинність індивідуальних правових актів.

Наступний вид правових актів за юридичною силою – це інтерпретаційні правові акти, в юридичній літературі їх ще називають актами тлумачення норм права. Як зазначає М.В. Цвік, інтерпретаційний акт – це правовий акт-документ офіційного тлумачення правових норм, який містить формально-обов'язкове роз'яснення їх змісту. Інтерпретаційний акт – це документ, який містить результат інтелектуальної діяльності в осмисленні змісту правової норми, що здійснюється компетентними органами. Саме тому такі акти завжди мають офіційний характер [15, с. 381].

Результат офіційного тлумачення норм права не приводить до появи нормативного акта, не встановлює й не скасовує норми права, тобто діяльність із тлумачення норм не слід ототожнювати з

нормотворчою діяльністю. Акти тлумачення мають особливу правову природу, тому і діють у єдності з нормами права, не маючи самостійного значення. Ці акти є обов'язковими у тому розумінні, що містять офіційну державно-владну позицію щодо розуміння змісту правових норм і зобов'язують суб'єктів адекватно сприймати зміст норми. Однаковість у розумінні змісту нормативно-правових актів – це передумова однаковості їх застосування, реалізації, ефективності, законності в цілому. Результати тлумачення мають бути вираженими у певних офіційних актах.

Виходячи із вищезазначеного, слід сказати, що нормативно-правові акти відрізняються від інших правових актів, наприклад, від акта застосування норм, права, акта тлумачення норм права, нормативно-правового договору.

Так, нормативно-правовий акт відрізняється від акта тлумачення норм права, акта застосування норм права: 1) нормативно-правовий акт містить в собі правові норми, встановлює нові права й обов'язки, яких раніше не було, або змінює (скасовує) їх. Інші юридичні акти не встановлюють нових норм права. Акт тлумачення норм права, наприклад, лише пояснює чинні норми; 2) нормативно-правовий акт містить норми права загального характеру, тоді як індивідуальний акт (акт застосування норм права) має індивідуальну спрямованість.

Висновки. Слід сказати, що, окрім зазначених класичних правових актів – нормативних, індивідуальних, інтерпретаційних, – є акти змішаного змісту, тобто такі, що складаються з нормативних і правозастосовних норм. Якщо в тексті правового акта містяться правові норми й індивідуально-конкретні розпорядження, він вважається нормативним. Під правовим актом індивідуального характеру розуміється акт, що встановлює, змінює чи скасовує права й обов'язки конкретних осіб (фізичних, юридичних).

Література:

1. Цофнас А.Ю. Гносеология : учеб. пособ. Одесса. 2011. 248 с.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. Харків. 2001. 656 с.

3. Завальнюк В.В. Розвиток права та місце людини у поглядах фундаторів юридичної антропології. Юридичний вісник. 2011. № 4. С. 36–39.
4. Бар'як А.С. Система правових актів як аспект правової системи. Митна справа. 2013. № 6(2.2). С. 31–36.
5. Бар'як А.С. Система правових актів: методологія дослідження. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук, праць. 2012. Вип. 67. С. 236–242.
6. Скакун О.Ф. Теорія права й держави : підруч. / О.Ф. Скакун. – 3-тє вид. Київ, 2011. 524 с.
7. Бар'як А.С. Щодо типології правових актів. Форум права. 2013. № 2. С. 19–24.
8. Оборотов Ю.Н. Теория государства и права (прагматический курс) : экзам. справоч. Одесса. 2006. 184 с.
9. Зайчук О.В. Теорія держави і права. Академічний курс. Київ. 2006. 688 с.
10. Пархоменко Н.М. Договір у системі права України : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 1998.
11. Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: загальні положення. Київ. 2007. 280 с.
12. Байтин М.И. Сущность права : микроформа (современное нормативное понимание на грани двух веков). Саратов. 2001. 416 с.
13. Юсупов В.А. Правоприменительная деятельность органов управления. Москва. 1979. 261 с.
14. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права. Харків. 2009. 584 с.